

БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ

В.О. Соколов, О.Н. Ярмиш

ВТІЛЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ У ПРОФЕСІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ МІЛІЦІЇ УКРАЇНИ ЯК ФАКТОР ГУМАНІЗАЦІЇ ЇЇ ЗВ'ЯЗКІВ З НАСЕЛЕННЯМ

Відомо, що однією з вимог до вступу будь-якої країни до Європейсько-го Союзу є приведення поведінки державних службовців до міжнародних стандартів, які містяться у ряді міжнародних декларацій, пактів, договорів.

Цілі і принципи роботи поліції орієнтують її на співробітництво з населенням та його об'єднаннями на принципах додержання закону, дотримання основних прав і свобод людини, надання допомоги і послуг населенню¹.

Вимоги до службової поведінки української міліції, які містяться в Конституції України, Законі України «Про міліцію» та інших нормативних актах, в цілому відповідають міжнародним нормам. Але практичний досвід свідчить, що реальна службова поведінка значної частини працівників міліції не відповідає вимогам закону і принципам моралі. Для підтвердження цієї тези можна послатися на виступи Президента України 14.07.2005 р. перед керівниками податкової міліції, на колегії МВС України 18.07.2005 р., у яких він підкреслював, що де міліція, там й негативні проблеми. Це є показником того, що керівництвом органів внутрішніх справ, науковими установами, закладами освіти МВС України не розроблений механізм формування службової поведінки працівників міліції на основі таких принципів, як верховенство закону, дотримання прав і свобод людини, надання населенню допомоги і соціальних послуг.

Поведінка поліцейського передбачає наявність трьох неодмінних складових: *знання, навички, ціннісні установки*. Але саме ціннісні установки зумовлюють ставлення кожного правоохоронця до застосування набутих знань і навичок. Гадаємо, що саме брак моральної відповідальності за застосування отриманих знань є однією з суттєвих причин того, що українська міліція досі не стала носієм цінностей демократії і правової держави.

Але колись і комусь треба ці проблеми вирішувати. У 2003 році група учених і фахівців Національного університету внутрішніх справ приступила до роботи щодо впровадження у діяльність міліції європейських стандартів оперативно-службової діяльності. Діяльність групи здійснювалася в рамках європейської Програми «Поліція і права людини в XXI столітті». Умовно цю роботу можна розбити на три етапи. Перший етап – листопад 2003 р. – липень 2004 р. пов'язаний із просвітницькою роботою групи. За цей час було проведено сім семінарів у містах Запоріжжі, Кіровограді, Одесі, Сумах, Харкові та АР Крим, на яких працівники ОВС і викладачі вузів системи МВС України знайомились з новими стандартами поведінки працівни-

¹ Европейский Кодекс полицейской этики. СПб., 2003, с.8.

ків міліції, пов'язаними з дотриманням прав і основних свобод людини. Семінари проводилися за однотипною програмою, що включала:

- знайомство з процесом реалізації Програми Ради Європи «Поліція і права людини в XXI столітті»;
- ознайомлення слухачів з Європейською Конвенцією про захист прав і основних свобод людини (ЄКПЛ);
- презентацію експертом Центру з прав людини при Університеті Есекс (Великобританія) Ральфом Крошоу навчального посібника для викладача «Права людини і правоохоронні органи»;
- розробку учасниками семінару case studies;
- ознайомлення із ситуацією порушення прав людини працівниками міліції в Україні;
- залучення учасників семінару до сучасних методів навчання.

Окремий семінар було присвячено ознайомленню керівників підрозділів і викладачів вузів системи МВС України з альтернативними методами проведення досудового слідства. Семінар проводив Том Уїлліамсон (Великобританія).

Другий етап роботи групи можна назвати дослідницьким. Він почався з 2004 р. як складова частина загальнонаціонального проекту «Кампанія проти катувань в Україні» і продовжується зараз. Спонсором цього проекту є Європейський Комітет з запобігання катувань. На цьому етапі нами проведено дослідження з загальнонаціональної вибірки з використанням майже усіх сучасних методів соціологічного виміру з проблеми «Застосування працівниками міліції незаконних методів поводження із затриманими і тими, хто знаходиться під арештом». При проведенні дослідження було опитано за репрезентативною вибіркою 2000 респондентів, взято інтерв'ю у 132 експертів – свідків результатів катувань і жорстокого поводження та у 73 працівників міліції. Були проведені фокус-групи з адвокатами, журналістами, правозахисниками, науковцями, представниками влади, працівниками міліції. Основні цілі цього дослідження: виявити розповсюдженість у службовій діяльності міліції фактів жорстокого поводження і катувань щодо затриманих і взятих під варту; ставлення населення і експертів (серед яких були адвокати, лікарі, журналісти, працівники міліції, судді, правозахисники) до фактів жорстокого поводження і застосування працівниками міліції катувань; найбільш поширені способи нелюдяного поводження працівників міліції із затриманими і взятими під варту; перспективи подолання протизаконних методів насильства у діяльності міліції.

Для одержання більш повної інформації про застосування працівниками міліції незаконних методів при затриманні та утриманні підозрюваного в ІТТ і СІЗО опитано 132 експерти. Як експерти були обрані: представники ЗМІ – 26, лікарі – 26, адвокати – 50, судді – 17, представники громадських організацій – 13 осіб. Для одержання порівняльних даних паралельно опитано 63 працівники міліції всіх основних служб. Експерти репрезентували 6 регіонів України: Харківський

– 50 осіб; Одеський – 21; Донецький – 19; Крим – 19; Львівський – 12; Київ – 11 осіб.

Інтерв'ю включало питання про типові ситуації, у яких працівники міліції в принципі могли мати можливість без сторонніх свідків застосовувати незаконне насильство. Аналіз результатів експертного опитування дозволяє зробити наступні висновки.

1. Незважаючи на зусилля керівництва МВС України по запобіганню незаконних методів, впродовж затримання, доставки затриманого в райвідділ міліції, ведення попереднього слідства працівниками органів внутрішніх справ відповідні факти мають місце, і значна кількість протиправних дій з боку працівників міліції залишається прихованою. Про це свідчать результати опитувань експертів і самих працівників міліції. 28,8% експертів відзначили, що катування поширені як у міліції загалом, так і у місцевій міліції зокрема. Крім того, 44,7% експертів зазначили, що катування, «швидше за все, поширені» в міліції взагалі. 43,9% – вказали на факт застосування катувань у міліції за місцем проживання. Для виявлення рівня поширеності методів фізичного і психічного насильства нами був розрахований індекс поширеності (Іп). Його значення змінюються в діапазоні від 0 (усі респонденти вважають, що незаконне насильство зовсім не поширене) до 1 (усі респонденти вважають, що незаконне насильство широко поширене). Відповідно до проведених розрахунків індекси поширеності катувань складають в міліції в цілому 0,34, а в місцевій міліції – 0,41, що є доволі значними величинами.

Оцінка експертом ступеня поширеності серед працівників міліції катувань як методу розкриття і розслідування злочину залежить від його приналежності до певної організації. Наприклад, індекс поширеності фізичного і психічного насильства в українській міліції в цілому, розрахований на основі відповідей адвокатів, – 0,58; журналістів – 0,52; громадських активістів – 0,36; суддів – 0,29; лікарів – 0,22. Індекс поширеності фізичного і психічного насильства в міліції за місцем проживання експертів склав: 0,58 серед адвокатів; 0,56 серед громадських активістів; 0,46 серед журналістів, 0,28 серед лікарів і 0,25 серед суддів.

2. Дослідження дозволило виявити приблизний масив людей, які постраждали від незаконного насильства при затриманні і під час утримання в ІТТ або СІЗО. Експертам було запропоновано пригадати число осіб, що звернулися до них за допомогою, у відношенні яких було застосовано незаконне насильство працівниками міліції. 94 експерти (71%) відзначили, що до них протягом останніх 12 місяців звернулися 484 постраждалих; ще 87 експертів (66%) відзначили, що раніше цього терміна до них звернулося 280 постраждалих.

Експертам було запропоновано охарактеризувати ступінь тяжкості тілесних ушкоджень і моральної шкоди, які були заподіяні постраждалим у результаті незаконних дій працівників міліції. Експерти зазначили, що їм відомо 25 випадків (5,2%) від усієї сукупності зазначених експертами випадків, коли постраждалим було нанесено тілесні ушкодження,

небезпечні для життя і здоров'я. Випадки нанесення тяжких тілесних ушкоджень, небезпечних для життя і здоров'я, визнають і експерти-працівники міліції.

Спробуємо зробити приблизні розрахунки, спираючись на кількісні оцінки, отримані при опитуванні експертів. В Україні протягом 2002 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 270307 осіб. Зауважимо, це число значно менше загальної кількості осіб, підозрюваних і обвинувачуваних у вчиненні злочину протягом 2002 р. Якщо взяти до уваги експертні оцінки, то стосовно 180200 осіб (2/3 від масиву притягнутих до кримінальної відповідальності), було застосовано незаконне фізичне насильство. 5,2% жертв незаконного фізичного насильства (9370 осіб) зазнали тілесних ушкоджень, небезпечних для життя і здоров'я. І це є дуже заниженою оцінкою, і тільки за один рік! Врахуємо при цьому, що основна маса притягнутих до кримінальної відповідальності – це переважно особи у віці від 16 до 36 років. Звідси можна зробити висновок, що українська міліція внаслідок непрофесіоналізму її працівників за останні 15 років зробила свій вагомий «внесок» у створенні тримільйонної армії інвалідів.

3. Експертна оцінка уможливила визначення рівня і видів відповідальності працівників міліції за застосування незаконних методів поведінки з підозрюваними. Відповіді експертів і самих працівників міліції показали, що лише незначна частина працівників правопорядку, які порушили міжнародні стандарти поведінки співробітників правоохоронної системи, притягується до відповідальності. Ця теза підтверджується як результатами опитування експертів, так і працівників міліції. На питання «Чи відомі Вам випадки притягнення до відповідальності за незаконне застосування насильства винних працівників міліції?» отримано наступні відповіді: лише 3% з числа експертів можуть назвати один випадок притягнення працівника міліції до кримінальної відповідальності, 2% вказали на два подібних випадки, і 2% пригадали три прецеденти. Водночас експерти можуть назвати у сумі 255 випадків, коли працівники міліції, які вчинили фізичне або психічне насильство, залишилися безкарними.

4. Аналіз думок експертів і респондентів, котрі представляють інститут міліції, показує, як у свідомості людей вільно уживаються уявлення про дозволене і недозволене. Експертам було запропоновано зазначити, в яких випадках міліція має право застосовувати незаконні методи фізичного і психічного насильства щодо затриманих. Результати опитування експертів і працівників міліції свідчать, що вони припускають можливість застосування незаконних методів фізичного і психічного насильства як за певних умов, так і стосовно деяких груп і категорій громадян. До «припустимих» і «скоріше припустимих» умов експерти відносять необхідність розкриття особливо тяжких злочинів (убивств, зґвалтувань). Цю позицію відзначили 23% експертів і 43% працівників міліції. Практично однаково респонденти підтримують пропозицію про застосування незаконних методів впливу для підтримки порядку в ІТТ і СІЗО. Цей показник відзначили 17% експертів і

19% працівників міліції. До групи осіб, стосовно яких можна застосовувати катування, респонденти віднесли гвалтівників, убивць, затриманих на гарячому. Таку думку підтримали 17% експертів і 14% працівників міліції.

5. Для з'ясування причин застосування незаконних методів фізичного і психічного насильства стосовно затриманих експертам було запропоновано 13 позицій, із яких вони мали вибрати 4 найбільш суттєві фактори. На думку експертів, найбільш суттєвими причинами є: невисокий професійний і культурний рівень працівників міліції (53%); безкарність тих працівників міліції, які допускають незаконні методи в роботі (53%); система показників і звітності, що примушує «вибивати» силою визнання провини (49%); укоріненість відповідної традиції у роботі міліції (39%).

Працівники міліції основними причинами, що сприяють застосуванню працівниками міліції незаконних методів фізичного і психічного впливу на затриманих і підозрюваних у вчиненні злочину, вважають такі: систему показників і звітності, що примушує «вибивати» силою визнання провини (44%); недосконалість законодавства (37%); невисокий професійний і культурний рівень працівників міліції (34%); відсутність належного психологічного роззатяження працівників міліції (27%); відсутність нормальних умов роботи і низьку заробітну платню (26%).

6. Для визначення шляхів виключення з практики міліції методів незаконного фізичного і психічного насильства щодо затриманих, підозрюваних або обвинувачуваних, експертам було запропоновано відзначити 4 позиції з 13 запропонованих. На їх думку, для викорінення подібних явищ у діяльності міліції необхідно: поліпшити добір претендентів на роботу в міліції (61%); поліпшити підготовку міліцейських кадрів у спеціальних навчальних закладах (42%); удосконалити систему показників і звітності в діяльності міліції (35%); підвищити ефективність роботи міліції за рахунок поліпшення організації і управління (25%); при оцінці роботи міліції враховувати громадську думку про якість її діяльності (22%). На думку працівників міліції, для вилучення методів фізичного і психічного насильства з їх службової діяльності необхідно наступне: удосконалити систему показників і звітності в діяльності міліції (60%); при оцінці роботи міліції враховувати громадську думку (48%); поліпшити добір претендентів на роботу в міліції (44%); підвищити ефективність роботи міліції за рахунок поліпшення організації і управління (34%); поліпшити підготовку міліцейських кадрів у спеціальних навчальних закладах (30%).

Третій етап роботи групи – це впровадження у практику міліцейської діяльності отриманих знань і досвіду. Він почався наприкінці 2004 р. і пов'язаний з діяльністю мобільних груп. Цей експериментальний проект здійснюється в рамках програми Ради Європи «Поліція і права людини в XXI столітті», донором виступив уряд Великої Британії. Відповідно до наказу МВС України №286 від 17.03.2004 р. «Про затвердження Тимчасового положення про мобільні групи з моніторингу дотримання конституційних прав і свобод громадян у діяльності органів внутрішніх справ» мобільні групи створені в Полтавській, Сумській і Харківській областях. До складу груп входять досвідчені фахівці

НУВС, інспектори служби внутрішньої безпеки УМВС в областях, представники правозахисної організації, лікар або психолог.

Члени мобільних груп одержали доволі серйозні повноваження. Наприклад, вони мають *право*: входити на територію і у приміщення органів та підрозділів внутрішніх справ; оглядати територію і приміщення органів і підрозділів внутрішніх справ, місця утримання затриманих, доставлених і осіб, які знаходяться під арештом, в адміністративному порядку; приміщення чергової частини; проводити бесіди із затриманими, доставленими або тими, хто перебуває під вартою, з метою виявлення фактів порушення норм поведінки з ними; знайомитися з відповідною документацією; ставити питання й отримувати необхідну інформацію від керівників підрозділів і працівників міліції.

За час функціонування мобільних груп (з лютого 2005 року) зроблено п'ять оперативних виїздів. По закінченню проведеної експертизи складається детальний звіт, що підписується всіма членами групи і затверджується ректором Національного університету внутрішніх справ. Копії звітів направляються в МВС України, начальникові УМВС України в області і координаторові проекту від Ради Європи Каю Зигеру. Членами груп виявлено низку системних помилок, яких припускаються працівники міліції, що призводить до порушення прав людини на стадії порушення кримінальної справи й в адміністративному процесі. До них варто віднести: використання адміністративної процедури (адміністративне затримання) для збору доказів про причетність громадянина у вчиненні злочинного діяння; постійне використання заходів фізичного впливу при затриманні, навіть коли такі міри не є необхідними; формалізм у роз'ясненні підозрюваному у вчиненні злочину їх прав, що зводиться до підписання протоколу про роз'яснення прав відповідно до діючого законодавства; перешкода участі адвоката в кримінальному й адміністративному процесі; застосування катувань до затриманого або до тих, що перебувають під арештом; необґрунтовані відмови у задоволенні клопотань адвокатів, а також підозрюваних і обвинувачуваних; порушення процедури ознайомлення з матеріалами кримінальної справи; відсутність можливості залучення безкоштовного адвоката; обрання необхідної міри часто не відповідає тяжкості і суспільній небезпеці здійсненого злочину; невідповідність умов утримання арештованих навіть національним нормам (площа на одну людину, санітарно-гігієнічні умови, харчування й ін.).

Діяльність мобільних груп щодо впровадження моніторингу з дотримання конституційних прав людини в діяльності ОВС підтримана керівництвом МВС України. Наказом Міністра внутрішніх справ № 536 від 8 липня 2005 р. досвід мобільної групи, яка працювала за методичною допомогою учених Національного університету внутрішніх справ, розповсюджується на всі УМВС в регіонах і на транспорті. Участь в мобільних групах правозахисників, проведення сумісних прес-конференцій, науково-практичних семінарів дозволяє, по-перше, спростувати «міфи» про начебто масові випадки застосування міліцією катувань, жорстокого поведінки із затрима-

ними тощо, по-друге, звернути увагу громадськості на ті проблеми, які міліція сама не в змозі вирішити (харчування ув'язнених, гігієна приміщень для заарештованих, нестача площі для ув'язнених тощо). По-третє, отримані результати широко використовуються при проведенні практичних занять з курсантами університету, занять із службової підготовки в органах і підрозділах внутрішніх справ.

Проведена робота дозволяє зробити наступні спостереження та рекомендації.

1. Найбільш ефективними формами впровадження в роботу української міліції вимог міжнародних стандартів поліцейської поведінки є навчальні семінари і діяльність мобільних груп. Навчальними семінарами були охоплені керівники підрозділів і викладачі ВНЗ п'яти областей і АР Крим. З огляду на їхню ефективність у порівнянні із семінарами в аудиторіях закладів освіти (через ІПК, ФПК), було б доцільно вишукати можливість продовження, особливо в центральних і західних регіонах України. Через рік – півтора актуалізується проблема поширення досвіду роботи мобільних груп в інших областях України.

2. Безсумнівно, що у ході професійної підготовки майбутніх офіцерів ОВС основна увага приділяється формуванню знань, умінь і навичок у галузі боротьби зі злочинністю, виявленню і розслідуванню злочинів, забезпеченню правопорядку в суспільстві і на місцях, охороні і захисту інтересів держави. Наприклад, в Національному університеті внутрішніх справ функціонує більше десятка кафедр, які спеціалізуються на науковому забезпеченні боротьби із злочинністю. Чотири факультети безпосередньо ведуть підготовку фахівців по боротьбі зі злочинністю, функціонує факультет з підготовки спеціалістів з охорони громадського порядку. Проблематика дотримання прав і свобод людини працівниками міліції розкидана по декількох навчальних дисциплінах. Водночас завдяки діяльності Президента університету проф. О.М. Бандурки, проф. А.Т. Комзюка та інших учених в Університеті створена доволі сильна школа поліцейстів, котрі спеціалізуються на проблематиці діяльності міліції по охороні і захисту прав людини. З огляду на те, що сьогодні пріоритетною метою ОВС стає забезпечення і дотримання прав і основних свобод громадян, надання населенню соціальної допомоги і послуг, необхідно опрацювати питання про відкриття в Національному університеті внутрішніх справ кафедри «Поліція (міліція) і права людини».

3. Однією із найбільш слабких ланок, що впливають на професіоналізм і моральні якості працівника міліції в Україні, є існуюча система рекрутування (добору) кандидатів у міліцію. Сьогодні керівництво ОВС і заклади освіти системи МВС України на свій страх і ризик підбирають і навчають кандидатів на службу. Ні держава, ні суспільство не контролює процес відбору кандидатів у цій державний інститут. Існуюча система добору, на наш погляд, породжує відому недовіру у відносинах міліції з громадянським суспільством. На жаль, ст. 22–25 «Набір співробітників поліції» і коментарі до них Європейського Кодексу поліцейської етики не містять рекомендацій

про найбільш ефективні способи рекрутування в поліцію для країн – членів Ради Європи. У цьому зв'язку, можна було б у рамках Програми «Поліція і права людини в XXI столітті» розглянути питання про вивчення й узагальнення досвіду європейських держав щодо пошуку, підготовки і доборо-ві кандидатів на службу в поліцію. Досвід зарубіжних країн дає можливість запропонувати наступне. Поліція (міліція) серед усіх правоохоронних органів зонайперша має безпосередні зв'язки з різними групами населення. Громадянам не байдуже, з яких прошарків населення рекрутується міліція. У зв'язку з цим було б доцільно Верховній Раді України створити комісію щодо контролю діяльності міліції. Вона могла б виконувати функції організації відбору кандидатів у міліцію, контролю за процесом професійної підготовки, розглядом скарг і заяв громадян на діяльність працівників міліції тощо.

4. Завдяки контролю за діяльністю міліції представників правозахисних організацій, ЗМІ більш прозорими стають взаємовідносини працівників міліції із затриманими та взятими під варту.

Таким чином, вивчення зарубіжного досвіду реформування поліції, впровадження міжнародних стандартів поліцейської поведінки при професійній підготовці і підвищенні кваліфікації працівників міліції дозволяє бачити реальні шляхи демократизації міліції як державного інституту, наближення його до потреб і інтересів суспільства, перетворення міліції з карального органу в службу, яка зонайперше охороняє і захищає права та свободи людей, надає соціальну допомогу і соціальні послуги населенню.

Надійшла до редколегії 10.06.05

В.Б. Селік

ВПЛИВ СУКУПНОСТІ ЗЛОЧИНІВ НА ФОРМУВАННЯ ПОЧАТКОВИХ СЛІДЧИХ СИТУАЦІЙ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦТВА

Будь-яка діяльність відбувається за певних обставин і знаходиться під впливом різноманітних факторів як внутрішніх, так і зовнішніх. Щодо злочинної діяльності традиційно вживаються терміни «обстановка злочину», «умови злочину», що до розслідування – слідча ситуація. Дане поняття є одним з базових і визначальних у методиці розслідування, оскільки слідча ситуація виконує детермінуючу роль по відношенню до діяльності слідчого, обумовлює тактику його дій.

На ситуаційність розслідування неодноразово звертали увагу провідні радянські криміналісти [1, с.331, с.333; 2], проте лише наприкінці 70-х років було сформульовано перше відоме визначення слідчої ситуації. Пріоритет (як і у визначенні засад криміналістичної характеристики) тут належить видатному криміналісту О.Н. Колесніченку (1967 р.). У подальшому даний компонент структури методики неодноразово ставав предметом наукових досліджень, проте так і не отримав однозначного трактування. Слід відзначити значний внесок у розвиток вчення про слідчу ситуацію О.Я. Баєва, Р.С. Белкіна, І.Е. Биховського, О.В. Васильєва, В.К. Гавло, Л.Я. Драпкіна, А.В. Дулова, І.Ф. Герасимова, О.Н. Колесніченко, В.О. Коновалової,